

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Լճաշենի բրոնզեդարյան մշակույթի ուսումնասիրության արդյունքները հնարավորություն են տալիս կատարելու հետևյալ եզրահանգումները:

Լճաշենի բրոնզեդարյան մշակույթի առարկայական նյութերի ամբողջական ուսումնասիրությամբ հաստատվել է Լճաշենի դամբանադաշտի տվյալների կարևոր նշանակությունը Հայաստանի բրոնզեդարյան մշակույթի ուսումնասիրման գործում: Լճաշեն հնավայրի մշակույթի նշանակությունը կարևոր է ոչ միայն Հայաստանի, այլև ընդհանրապես Հարավային Կովկասի, Առաջավոր Արևելքի բրոնզեդարյան մշակույթի համակողմանի ուսումնասիրության համար:

Լճաշենում մեր ուսումնասիրած դամբարանները հիմնականում գտնվում են դամբանադաշտի՝ Սևանի ջրից ազատված հատվածում, մի քանիսն էլ լճից դուրս եղած տարածքում: Այս իրողությունը հնարավորություն է տալիս ճշգրտելու լճի՝ ջրի բարձրացման ժամանակը (Ք.ա. XIV դ. վերջ), որից հետո այդտեղ բնականաբար այլևս թաղումներ չեն կատարվել: Պեղած դամբարանները հնարավորություն են ընձեռում պարզելու դամբանադաշտի ընդհանուր ժամանակագրությունը:

Տվյալ տարածաշրջանում, մինչ օրս, հայտնի հուշարձանների ուսումնասիրությունները հավաստում են, որ այդ միկրոշրջանը Հայաստանի բրոնզեդարյան մշակույթի զարգացման կարևոր կենտրոններից է, և այլ հուշարձանների համակարգում Լճաշենի դամբանադաշտն իր ուրույն որոշիչ տեղն ունի:

Ուսումնասիրությունները հանգեցնում են այն հետևության, որ Լճաշենի բնակության առաջին փուլն սկսվում է Ք.ա. IV հազ. կեսերից՝ ՎՋ վաղ փուլից:

Հանրագումարի բերելով Լճաշենի և մերձակայքի համաժամանակյա սակավաթիվ դամբարանների համեմատական ուսումնասիրությունը՝ միանշանակ կարելի է եզրակացնել, որ տվյալ մշակութային փուլի զարգացումը տեղի է ունեցել

ոչ մեկուսի և ընդհանուր հարավկովկասյան համայնապատկերում, ուրվագծվել են նախորդ և հաջորդ ժամանակաշրջանների հետ ունեցած շարունակական մշակութային կապերը:

Լճաշենի ԿԲ/ՍԱ բրոնզեդարյան շրջափուլի դամբանային նյութերը, հատկապես վաղ շրջանին վերագրվողները, հիմնականում հասարակության վերնախավին պատկանող դամբանաբուրներ են, որոնցում հայտնաբերված նյութերի համակողմանի ուսումնասիրությամբ ու հատկապես ԹՎ/ԿԲ/ՍԱ անցումային բնույթի նյութերի քննությամբ պարզվել է, որ ԹՎ շրջափուլից ՍԱ/ԿԲ փուլին անցումը տեղի է ունեցել Ք.ա. XVIII դ. կեսերին: Առկա նյութերի ուսումնասիրությունը հաստատում է, որ Լճաշենի դամբանադաշտի ԿԲ/ՍԱ վաղ փուլի մշակույթը գոյատևել է Ք.ա. XVIII դ. երկրորդ կես–XVII դ. առաջին կես ժամանակահատվածում: Տվյալ փուլի բնութագրիչը ԿԲ գունագարդ և ՍԱ դրոշմիչով արված եռաշար ու քառաշար կետագարդ անոթներն են:

Լճաշենի խեցեղենի համեմատական ուսումնասիրությամբ հանգում ենք այն համոզման, որ լճաշենյան նյութերից շատերը, ի տարբերություն այլ հնավայրերի, պարունակում են առավելապես վաղ շրջանի՝ ՄԲ/ՈՒԲ անցման և ՈՒԲ վաղ փուլերի նյութական մշակույթի մնացորդներ: Այս հանգամանքը հնարավորություն է ընձեռում ավելի լայն ֆոնի վրա ու հիմնովին փաստագրված ներկայացնել ՄԲ/ՈՒԲ անցումային և ՈՒԲ վաղ փուլերի նյութերի կապերը, զարգացման ընթացքը՝ դրանք թվագրելով Ք.ա. XVI–XV դդ. սկզբով:

Կարմիր և սպիտակ մածուկով, թրծումից հետո կատարված զարդերը Ք.ա. XV դ. վերջում, գրեթե, ամբողջությամբ գործածությունից դուրս են գալիս: Ներկայացված գլխում մեծ կարևորություն է տրվել մեկ հուշարձանի՝ Լճաշենի դամբանադաշտին, որի խմբերում առկա փոքր քանակի ՈՒԲ ուշ փուլի նյութերի ուսումնասիրությամբ սահմանվել են Ք.ա. XIV դ. երկրորդ կեսի լճաշենյան նյութերի որոշ առանձնահատկություններ, որոնցով սկզբնավորվում է ՈՒԲ

ավարտական փուլը և ամբողջացվում Հայաստանի ու Հարավային Կովկասի ՌԻԲ վաղ փուլի հուշաձանների տեղորոշումը մշակույթի ուսումնասիրման համակարգում՝ Ք.ա. XV–XIV դդ. սահմաններում:

Լճաշենի դամբանադաշտից հայտնաբերված համապատասխան խեցեղենի քննությունը հնարավորություն է տալիս հանգելու այն հետևության, որ թեև հիմնականում Ք.ա. XIV դ. երկրորդ կեսում պահպանվում են ՌԻԲ վաղ փուլի խեցեղենի ձևերը, այնուհանդերձ երևան են գալիս նոր բնութագրիչներով նյութեր: Արտաքուստ սև փայլեցված խեցեղենը փոխարինվում է գորշ փայլեցումով խեցեղենով: Գերակայող են դառնում հորիզոնական և ալիքաձև զարդամոտիվները:

Լճաշենի դամբանաբլուրներից հայտնաբերված ոսկերչական արտադրանքի քննությունը դամբանային ծեսի շրջանակներում հանգեցնում է այն հետևության, որ Ք.ա. III–II հազ. Հայաստանում ոսկին բացառապես ցեղային ավագանու մենաշնորհն էր: Լճաշենում մետաղամշակության զարգացման ընդհանուր ֆոնի վրա զարգանում է նաև ոսկերչությունը: Ք.ա. III հազ. ոսկե իրեր պատրաստելիս օգտագործվել են զանազան տեխնիկական միջոցներ՝ ձուլում, կռում, լարածգում, գլանում, ստեղծվում են նոր ձևեր ու եղանակներ՝ ոսկով թիթեղապատում, ագուցում, հղկում, մանրարուրք, հատիկներով զարդարում, ընդելուզում և այլն: Նման բարձրորակ առարկաներ պատրաստելու համար ոսկերիչ վարպետներն օգտագործել են մասնագիտական բարդ գործիքներ՝ դրոշմիչ, տարատեսակ չափիչ, կտրիչ և այլն:

Հետաքրքիր արդյունքների է հանգեցնում Լճաշենի ՌԻԲ արդ ու զարդի և մետաղյա առարկաների ուսումնասիրությունը. Ք.ա. XVI դ. երկրորդ կեսից սկսած բացակայում են ՄԲ բազմախիստ գլխիկով շքասեղները: Այս թեզը հիմնավորվում է Լճաշենի ՌԻԲ վաղ փուլի դամբարանների նյութական մնացորդների տեսականու մեջ՝ դրանց բացակայությամբ: Տարբեր ձևերի գլխիկներով բրոնզե շքասեղները, ապարանջանները, քունքազարդերը և այլ հարդարանքի առարկաները հիմնականում օգտագործել են շարքային համայնականները, այն էլ Ք.ա. XV դ. երկրորդ կեսից սկսած: Դրանք լայն տարածում են ստանում ՌԻԲ հաջորդ փուլերում:

Ի տարբերություն նշված արդուզարդի առարկաների ուշբրոնզեդարյան Լճաշենում, ինչպես

նաև Հայաստանի այլ շրջաններում հասարակության վերնախավին պատկանող դամբանաբլուրներում հայտնաբերված գինատեսակները՝ դաշույն, աղեղ, գուրգ և այլն հանդիսացել են տվյալ խավի մենաշնորհը:

Ուսումնասիրությունները պարզել են, որ երկանիվ և քառանիվ տայլերը պատկանում են Ք.ա. IV–III հազ. Առաջավոր Արևելքում հայտնի տեսակներին:

Մարտակառքերի բրոնզաձուլյ մանրակերտների լճաշենյան և հայտնի օրինակների համեմատական ուսումնասիրությամբ ապացուցվել է, որ դրանք իշխանության խորհրդանիշ են և կատարել են դրոշի դեր: Նույն իմաստը, դերն ու նշանակությունն են ունեցել նաև Լճաշենի և Հայաստանի այլ հուշարձաններից հայտնաբերված՝ կաղապարներում ձուլված թռչնակերպ բրոնզե արձանիկները:

Բացահայտվել են Ք.ա. IV հազ. երկրորդ կեսից մինչև Ք.ա. II հազ. կեսերն ընկած ժամանակահատվածում Լճաշենի և Հայաստանի համաժամանակյա այլ հուշարձանների դամբանաշինության ու թաղման ծիսակարգի անընդհատական փոփոխությունները, առկա ընդհանրությունները և տեղային առանձնահատկությունները:

Շարքային համայնականների թաղումներին զուգահեռ մեծ դամբանաբլուրների աճը հստակ կերպով ցույց է տալիս հասարակության մեջ աճող խորը սոցիալական շերտավորումը: Վերնախավին պատկանող դամբանաարահներում թաղումներն ուղեկցվում են նյութական և հոգևոր մշակույթի հետաքրքիր դրսևորումներով, որպիսիք բացակայում են շարքային համայնականների թաղումներում:

Հիշյալ դամբարանների համադրումը ցույց է տալիս, որ Հարավային Կովկասում դամբարանաշինության և թաղման ձևերում, ընդհանրություններից բացի, գոյություն են ունեցել նաև տարբերություններ, որոնք արտացոլում են բնակչության առանձին ցեղախմբերի՝ հանդերձյալ կյանքի մասին ունեցած պատկերացումները:

Սույն ուսումնասիրությունը հնարավորինս ամբողջական պատկերացում է տալիս Հայաստանի, Հարավային Կովկասի և Առաջավոր Արևելքի ընդհանուր բրոնզեդարյան մշակույթի լիարժեք ուսումնասիրությանը, ընդգծելով մասնավորապես Լճաշենի հզոր մշակութային օջախի ունեցած կարևոր դերը:

ЛЧАШЕНСКИЙ НЕКРОПОЛЬ (ПЕРЕОДИЗАЦИЯ, ДАТИРОВКА)

РЕЗЮМЕ

Армянское нагорье, на территории которого протекала история и культура армянского народа, является прародиной древних цивилизаций, последовательно представленных различными археологическими эпохами.

Характеризующий эпоху бронзового века уникальный Лчашенский памятник богат разнообразными археологическими материалами и представляет исключительный интерес для науки. Настоящая работа посвящена всестороннему изучению одному из переднеазиатских монументальных памятников бронзового эпохи Лчашену, которая проведена на базе археологического материала из раскопок лчашенского некрополя.

Памятник был обнаружен в результате изучения осушенных территорий бассейна оз. Севан с половины 50-ых годов прошлого века. С этого времени на территории некрополя Лчашен стали проводиться периодические раскопки и археологическое исследование памятника.

Начало изучению бронзового века в Армении было положено еще в 30-40-ых гг. XX в. раскопками талантливого археолога Евгения Байбуртяна и признанного авторитета в археологии Кавказа-Бориса Куфтина. Вслед за своими предшественниками дальнейшие исследования проводили Арутюн Мартиросян, Арутюн Мнацаканян, Эмма Ханзадян, Степан Есаян, Телемак Хачатрян. Затем, мощным стимулом для исследования культуры бронзового века в Армении явились раскопки ряда новонайденных памятников: Лчашена, Артика, Мецамора, Лори Берда, Ширавана, Карашамба и др.

Среди памятников бронзового века Армении и Южного Кавказа, Лчашену принадлежит особое место. Выявленный здесь в ходе раскопок комплекс артефактов вошел в научный обиход под названием «лчашенской культуры», которая

охватывает более чем двухтысячелетний исторический период (втор. пол. IV – перв. пол. II тыс. до Р.Х.). Однако только незначительная часть материалов ранней бронзы и трехк-ванадзорского этапа средней бронзы удостоилась внимания исследователей, в то время как данные памятника Лчашен занимают особое место в изучении культуры эпохи бронзы Армении и Южного Кавказа. Изучение материалов раскопок Лчашена и других синхронных памятников, а также применение методов естественных наук позволило поновому охарактеризовать этапы развития культуры бронзового века Армении и Южного Кавказа. Здесь особенно важны представленные в большом количестве материалы, являющиеся связующим звеном между различными этапами средней и поздней бронзы.

Этими великолепными материалами из раскопок подтверждается несомненная научная ценность лчашенского памятника, расширяются горизонты научного исследования раннего периода культуры Южного Кавказа.

Основываясь на результатах указанных исследований, источниковедческой базе, современных методологических критериев, выработанная концепция хронологизации и периодизации лчашенской культуры.

На основе стратиграфических данных памятников различных этапов раннего среднего и позднего бронзового века показан синхронный характер лчашенских материалов данных эпох, их место в системе относительной хронологии. В рамках одного, однако наиважнейшего памятника, сделана попытка объяснить происхождение культур раннего, среднего и позднего бронзового века и их взаимосвязи. В этом контексте особое значение уделяется изучению развития форм и особенностей орнамента керамики инвентаря.

При изучении лчашенских материалов ранней, средней и поздней бронзы, а также их отдельных этапов, сделана попытка уточнить их истинное место в хронологической цепи, что в свою очередь вносит определенную ясность в общую хронологию «археологических культур».

Датировка памятников, знаменующих начало и конец бронзового века в Лчашене, позволила подтвердить хронологические рамки как различных этапов эпохи бронзы так и отдельных «археологических культур». В настоящей работе была поставлена задача не только локализовать лчашенскую культуру, но и правильно разместить ее в региональной системе памятников Армении и Южного Кавказа.

В представленной работе в полном объеме рассматриваются представляющие огромную информативную ценность материалы из раскопок погребений и курганов, проводившихся начиная с 50-ых гг. А. Мнацаканяном, а также и автором настоящего исследования. Благодаря этим материалам в значительной мере укрепляется источниковедческая база изучения культуры бронзового века всего региона.

К числу этих материалов относятся захоронения: нижнее погребение кургана №120 периода ранней бронзы, погребение №146, а также погребения на территории села Чкаловка. Впервые исследованы погребение №55 этапа ранних курганов, а также погребения трехк-ванадзорского этапа средней бронзы №14, 42, 44, верхнее захоронение погребения №120, погребение №123 и материалы погребений, раскопанных в г. Севан. Основой для изучения последующих – кармир-бердского и севан-арцахского этапов средней бронзы, являются материалы из курганов №35-46, 50 (раскопки А. Мнацаканяна), впервые комплексно представленные в настоящей работе, а также изученные нами курган №220-223, 105-129, 44, 58 и ряд других погребений.

На основе изучения и сравнительного анализа предметов из богатого инвентаря лчашенских коллекций, датирующихся отрезком перехода от средней к поздней бронзе, впервые стало возможным четко выделить два этапа переходного периода.

В первый переходный этап от среднебронзового века к периоду поздней бронзы все еще преобладают материалы предшествующей эпохи

средней бронзы. К указанному этапу можно отнести раскопанные нами лчашенские курганы №221, 222 и погребения №203, 209, 212, 213, 90, 60, 72, 75, 76, 135, 136, а также погребения 13, 208, 254 и др. из раскопок А. Мнацаканяна.

Большое количество материалов второго этапа перехода от средней к поздней бронзе имеют ряд интересных особенностей. Это материалы из погребений №88, 66, 68, 43, 121, 85, 140, 141, 218, 5, 29, 38, 31, 42, 47, 63, 65, 70, 67, 93, 98, 115, 116, 123, 132, 142-144, 146, 151, 154, 164, 167, 168, 170, 175, 177 (раскопки Л. Петросяна). Многочисленные однотипные материалы известны из раскопок А. Мнацаканяна, из коих в настоящей работе рассматриваются материалы из одиночного погребения, а также курганов №5, 104, 193. На основе сопоставления данных материалов со стратиграфическими данными переходного периода других памятников, в частности Ширикавана, возможно двухэтапный процесс перехода от средней к поздней бронзе четко датировать концом XVII в. – началом XV в. до Р.Х.

Судя по материалам раскопок Лчашена конца XVI и XV в. до Р.Х., Армения вступила в новый период беспрецедентного развития культуры. Металлообрабатывающая отрасль в этом смысле имеет особое значение, которое хорошо прослеживается в изготовлении бронзовых предметов: оружия, орудий труда, украшений и скульптуры. В области оружейного дела, на смену кинжалам с плоским лезвием и плоским коротким черенком приходят кинжалы переднеазиатского типа и кинжалы с трубчатой рукоятью, а также составные луки. В употреблении входят и удила переднеазиатского типов. Большой подъем переживает декоративно-прикладное искусство, зооморфные и птицевидные статуэтки. Особенное значение имеют украшения – различные бубенчики, подвески, зеркала, булавки, ювелирные изделия и др.

Начиная с XV в. до Р.Х. керамика выступает в новом качестве: изделия изготовлены из мелкозернистой глины с примесью песка, имеют лучший обжиг, благодаря чему керамика приобретает новые, более устойчивые свойства. Заметные изменения намечаются также во внешней отделке керамики: великолепные черные сосуды украшены лощением, вертикальными косыми линиями, лощеными полосами и другими орнаментальными мотивами. В этот период, по срав-

нению с предыдущим, возрастает количество сосудов, украшенных резными полосами, выполненными по сырой глине.

Отличительной чертой лчашенских курганов периода поздней бронзы является наличие больших склепов и обнаруженными в них двух и четырехколесных погребальных повозок, колесниц, а также бронзовых моделей боевых повозок. В результате изучения этих моделей, выявляются истоки их малоазиатского происхождения и общность с хеттской культурой. С их помощью можно иметь представление о типах боевых повозок, и способах их управления. Доказано, что модели являлись символом власти и использовались в качестве штандарта.

Изделия из бронзы свидетельствуют о высоком уровне развития металлообработки в период

поздней бронзы в Армении, который был обусловлен наличием высококвалифицированных ремесленников. Кроме того, наличие статуэток птиц животных, оленей, козлов, быков, волов в Лчашене, указывает на их широкое применение в культовой и ритуальной жизни общества.

На основе богатых материалов лчашенских погребений нами была сделана попытка представить общие черты и различия погребений и способов захоронения на территории Армении и Южного Кавказа. Нововыявленные чашенские материалы наиболее важны для изучения среднего и позднего бронзового века, а новейшие исследования лчашенских материалов позволяют уточнить некоторые спорные проблемы периодизации и хронологизации культуры бронзового века Армении и Южного Кавказа.

NECROPOLIS OF LCHASHEN (PERIODIZATION, DATES)

SUMMARY

The Armenian Highland is a territory where the history and culture of Armenian nation developed. It is a home of ancient civilizations that are successively represented by various archaeological cultures.

A unique site characterizing the Bronze Age in Armenia is Lchashen, rich in various archaeological materials and of an exceptional interest to the science. The current work is devoted to the comprehensive study of Lchashen, one of the Near Eastern monumental sites of Bronze Age, which was carried out on the basis of archaeological materials excavated in Lchashen necropolis.

The site was discovered after the level of Lake Sevan lowered and territories of the basin were opened beginning with the 1950's. Since then the excavations and investigations in the territory of Lchashen were carried out periodically.

The study of Bronze Age in Armenia began in the 30–40's of the XX century due to excavations of Yevgeni Baiburtyan, a talented archaeologist, Boris Kuftin, a recognized authority in the archaeology of the Caucasus. Further studies were carried out by Harutyun Martirosyan, Harutyun Mnatsakanyan, Emma Khanzadyan, Stepan Yesayan, Telemek Khachatryan. A powerful stimulus for the study of the culture of the Bronze Age in Armenia were the newly found sites such as Lchashen, Artik, Metsamor, Lori Berd, Shirakavan, Karashamb etc.

Lchashen has a special place among the sites of Bronze Age in Armenia and the South Caucasus. The artifacts found there during excavations belong to the complex named "Lchashen culture", which includes more than two thousand years of historical period (the second half of the IV – the first half of the II mill. BC).

Only a small part of the Early Bronze Age and Middle Bronze Age (Trialeti-Vanadzor culture) ma-

terials was studied, while other data from Lchashen have also an important place in the study of the Bronze Age of Armenia and the South Caucasus. The study of materials from Lchashen and other synchronous sites as well as application of the methods of environmental sciences allow characterizing the phases of development of Bronze Age culture in Armenia and the South Caucasus in a new way. Here numerous materials that interlink various phases of Middle and Late Bronze Ages are of a special importance.

Outstanding materials from the excavations suggest undeniable scientific value of Lchashen and contribute to broadening research horizons on ancient cultures of South Caucasus.

Based on the results of mentioned studies, source study basis, modern methodological criteria, a concept of chronology and periodization of Lchashen culture was created.

On the basis of stratigraphic data of the sites of various phases of the Early, Middle and Late Bronze Ages, the synchronous character of Lchashen materials of these periods as well as their place in the system of relative chronology is shown. It is made an attempt to explain the origin of Early, Middle and Late Bronze Ages and their interconnection in the frames of a single however the most important site. In this context special attention is paid to the study of development and peculiarities of ornamentation of ceramics assemblage.

During the study of Early, Middle and Late Bronze Age materials from Lchashen it is made an attempt to specify their proper place in the chronological chain that clarifies questions of general chronology of the "archaeological cultures".

The dating of the Lchashen sites that signify the beginning and the end of the Bronze Age in Lchashen confirms the chronological frames of both vari-

ous stages of the Bronze Age and separate "archaeological cultures". There was an objective in this work to localize Lchashen culture as well as to place it correctly within the regional system of sites of Armenia and the South Caucasus.

Materials from excavations of tombs and kurgans that are of a great informative value are fully reviewed in this work. The excavations were carried out starting with the 50's of the previous century by A. Mnatsakanyan as well as by the author of this research. Thank to these materials the source basis of the study of the Bronze Age culture of the whole region is strengthening.

The burials refer to these materials: the lower burial of the Early Bronze Age kurgan №120, the burial №146 as well as burials in the territory of Chkalovka village. The burial №55 of the Early Kurgan phase as well as the burials of Trialeti-Vanadzor phase of Middle Bronze Age №14, 42, 44, upper burial of the tomb №120, the tomb №123 and materials of the tombs, excavated in the town of Sevan were studied for the first time. Materials of the kurgans №35–46, 50 which are fully represented in current work for the first time (excavations of H. Mnatsakanyan) as well as studied kurgans №220–223, 105–129, 44, 58 and other burials form a basis for the study of the following – Karmir Berd and Sevan-Artsakh phases of the Middle Bronze Age.

Two transitional periods were distinguished for the first time on the basis of the study and comparative analysis of the items from the rich inventory of Lchashen collections, which are dated to the transitional period from the Middle Bronze Age to the Late Bronze Age.

Materials of previous Middle Bronze Age still prevail during the first transitional phase from the Middle Bronze Age to the Late Bronze Age. Lchashen kurgans №221, 222 and tombs №203, 209, 212, 213, 90, 60, 72, 75, 76, 135, 136 excavated by our team, as well as tombs №13, 208, 254 excavated by H. Mnatsakanyan could be ascribed to the abovementioned phase.

Numerous materials of the second stage of transition from the Middle to the Late Bronze Age have some interesting peculiarities. These are materials from tombs №88, 66, 68, 43, 121, 85, 140, 141, 218, 5, 29, 38, 31, 42, 47, 63, 65, 70, 67, 93, 98, 115, 116, 123, 132; 142–144, 146, 151, 154, 164, 167, 168, 170, 175, 177

(excavations of L. Petrosyan). Many materials of the same type are known from the excavations of H. Mnatsakanyan. In this work are reviewed materials of the single burial and kurgans №5, 104, 193. It is possible to date the two-stage process of transition from the Middle Bronze Age to the Late Bronze Age to the end of the XVII – beginning of the XV centuries BC on the basis of comparison of the material data with stratigraphic data of the transitional period of other sites, particularly Shirakavan.

Judging by the materials of XVI and XV centuries BC from Lchashen, Armenia entered into a new period of unprecedented cultural development. The metalworking field is of special significance. It is well traced in the production of bronze items: weapons, tools, adornments and sculpture. In the field of weapon-smithing daggers of Near Eastern type and daggers with tubular handle, as well as fragments of bows replace daggers with flat blades and flat short handle. The bits of Near Eastern type came into use. Decorative and applied arts developed, zoomorphic and bird-like statuettes were made. Various adornments, such as bells, pendants, mirrors, pins, pieces of jewelry etc. were of special significance.

Ceramics technology changed starting with the XV century BC. The objects were made of the fine-grained clay with sand inclusion. Thanks to the fact that the vessels are well-fired, these have new, more stable characteristics. There were also notable changes in the treatment of ceramics surface: bleak vessels are decorated with burnishing, vertical oblique lines, burnished lines and other ornamental motifs. The number of vessels decorated with incised lines on the raw clay surface increased during this period.

The distinguishing feature of Lchashen kurgans of the Late Bronze Age are big crypts with two or four-wheeled funerary chariots as well as bronze models of chariots found in them. Study of these models reveals their origins in Asia Minor and similarities with the Hittite culture. With help of these chariot models we can get an idea what kind of military chariots were in use and how they were steered. It is proved that these models were symbols of power and were used as standards.

The bronze objects are evidence of high level of development of metalworking during the period of Late Bronze Age in Armenia. It was conditioned by existence of highly skilled craftsmen. Besides that,

presence of statuettes of birds, animals, deer, goats, bulls, oxen in Lchashen demonstrates their wide application in cult and ritual life of the society.

Based on the rich materials from Lchashen tombs an attempt was made to present the common features and differences of the burials and burial methods on the territory of Armenia and the South Cau-

casus. The newly found Lchahsen materials are the most important for the study of the Middle and Late Bronze Ages. New studies of Lchashen materials clarify several debatable issues in periodization and chronology of the Bronze Age culture of Armenia and the South Caucasus.